

MAKTABGACHA YOSHDAGI ALALIYA NUTQ KAMCHILIGIGA EGA BOLALAR NUTQ RIVOJLANISHIDAGI O'ZIGA XOS XUSUSIYATLARI

Axmedova Lola Riksibaevna

Alfraganus universitetining defektologiya fakulteti talabasi

Abidova Nilufar Zakirovna

*Nizomiy nomidagi Toshkent davlat pedagogika universiteti "Logopediya" kafedrası
professori v.b., pedagogika fanlari doktori (DSc)*

Annotatsiya: *mazkur maqolada maktabgacha yoshdagi alaliya nutq kamchiligiga ega bolalar nutq rivojlanishidagi o'ziga xos xususiyatlar, alaliya kasalligining tavsifi, alaliya nutq kamchiligining kelib chiqish sabablari, bunday bolalar bilan olib boriladigan ishlar ko'rib chiqilgan.*

Kalit so'z va iboralar: *alaliya, nutq kamchiligi, nutq, bola, maktabgacha tarbiya, rivojlanishm xususiyat.*

“Alaliya” atamasi (grekcha-yo‘q, lotincha lalio-nutq) tarjimasida nutqning yo‘qligi, nutqsizlik xolati hamda nutq buzilishlariga deya adabiyotlarda izohlanadi. Maxsus adabiyotlarda “alaliya” atamasidan tashqari, shu nutq nuqsonini anglatuvchi bir qator atamalardan foydalanganlar bo‘lib ular quyidagicha: “Tug‘ma afaziya”, “Ontogenetik afaziya”, “Rivojlanish afaziyasi”, “Disfaziya”, “Nutqiy rivojlanishi sustlashuvi”, “Nutqning konstitusional orqada qolishi”, “Tilni egallashdagi kamchiliklar” singari shaklda namoyon bo‘ladi. A.Kusmaul fikricha, “Oldingi asr va bizning asrimizning boshlarigacha yashab, faoliyat ko‘rsatgan shifokorlarning aksariyati nutqning yo‘qligining barcha shakllarini alaliya deb nomlab, afoniyani ham bu atamaning ichiga kiritib kelganlar, lekin vaqt o‘tishi bilan bu atamalar farq qilishi ayon bo‘ldi, deb aytgan.”⁶

Alaliya nutq kamchiligiga ega bolada nutqiy mexanizmlar tovushlar, ularning talaffuzi va artikulyatsion nutq apparat orqali shakllantirishdagi xatoliklar yuzaga chiqadi. Aniqlanishicha, so‘z bo‘g‘in gaplarni shakllantirish, shuningdek, tovushlarni idrok etish tanlash bilan bir vaqtda, bo‘g‘inlararo bog‘lanishlar (ya'ni, artikulyatsion apparatning bir holatdan ikkinchi holatga ko‘chishi) va chuqur sintaktik va chuqur-semantik darajani, ya'ni ichki nutq darajasini buzadiganligi bilan nomoyon bo‘ladi. Kasallikda neyrofizyologik bosh miya buzilishlarini nutqning sust rivojlanishi bilan aloqasi o‘rganiladi.

⁶ Кудрякова Д.А., Моругина В.В., Исторический аспект изучения моторной алалии как речевого нарушения.: студенческий научный вестник.-2018-№ 3-6 <http://www.eduherald.ru/article>.

Alalik bolalarda talaffuz jarayoning rivojlanishi darajasi miqdoriy o'ziga xosligi bilan ajralib turadi. Bu o'sib kelayotgan bolalarda nutq rivojlanishining har bir bosqichida bir darajada yoki turli ko'rinishlarida aks etadi. Psixologik-pedagogik tadqiqotlarga ko'ra (R.E.Levina, V.K.Orfinskaya, A.K.Markova, E.G.Koritskaya, V.A.Minashina, E. F. Sobotovich, O. N. Usanova va boshqalar) fonetik kamchiliklari bor bo'lgan bolalarning leksik va grammatik rivojlanishining o'ziga xos xususiyatlari mavjud, degan qarashni ilgari suriladi.⁷

Nutqning rivojlanishi ko'p jihatdan bola bosh miyasining lug'at boyligining rivojlanishiga bog'liq. Ayrim hollarda tovushlar talaffuzi lug'at boyligi ta'sirida o'z-o'zidan shakllanadi, ularning so'z tarkibida qo'llanilishi katta qiyinchiliklarga olib keladi deb aytish mumkin. Buni kasallik mavjud bo'lgan bolalar tomonidan ajratilgan tovushlarni to'g'ri talaffuz qilishlariga qaramay, so'zlar orasida tovushlarni talaffuz qilishda qiyinchiliklar vujudga kelishini ko'rishimiz mumkin. Ayrim holatlarda lug'at boyligining ortib borishi bola nutqida yo'q tovushlarni talaffuz qilishga ham olib keladi va tovushlar artikulyatsion holati shakllanib boradi. Nutqdagi umumiy bog'lanishlarda qiyinchilik kuzatilishi mumkin.

A.R.Luriyaning so'zlariga ko'ra, artikulyatsion holat ko'chishidagi qiyinchiliklar bu tovushlar talaffuzining buzilishiga, o'zgarishiga, so'zlarning tuzilishini soddalashtirishga olib keladi. Turli hil tadqiqotchilar alaliyaning turli darajalarini aniqlashgan va o'z g'oyalari ilgari surishgan. R.E.Levina nutqning rivojlanishining uch darajasini aniqlaydi.⁸

Uning aniqlashicha, umumiy nutqning yo'qligi, umumiy nutqning ilk ko'rinishlari va nutq sistemasining qo'pol buzilishi bilan harakterli bo'lishi mumkin. N.N.Traugott, L.V.Melexovalar esa nutqni shakllanishning 4 davrini (bosqichlarini) ta'kidlab o'tishgan.

Kasallik mavjud bo'lgan bolalarni O.V.Pravdina ham 4 bosqichga bo'lib ta'riflaydi. Uning fikricha ko'rsatilgan darajalar bolaning yoshiga va aqliy rivojlanishiga bevosita bog'liq emas bo'lib, alaliya nutq kamchiligi bir muncha murakkab jarayondir. Bolaning ilk yosh davridan boshlab maktabgacha bo'lgan davrga yoki undan so'ng ham davom etishi mumkin deya ta'kidlanadi. Umuman olganda, hozirgi kunda tadqiqotchilar nutq buzilishlari va ularni keltirib chiqaradigan bir qator nutqiy vositalar va kasalliklarini ko'rsatadilar. Alaliya nutq kamchiligi mavjud bo'lgan bolada nutq apparatlarining motorli koordinatsiyasi o'smay qoladi. Nutq harakatli analizatorining analitik va sintetik faolligini buzilishi holati ko'chish apraksiya, ketma-ketlikni buzilishi, almashtirish artikulyatsiyalarini almashtirish holati bilan uzviy bog'liq deya tushunish mumkin.

Artikulyatsion ko'chishdagi ma'lum bir tovush artikulyatsiyasini qidirish, ma'lum bir artikulyatsion harakat yoki harakatni bajarishning yo'qligi, ketma-ketlik va o'tish holatining

⁷ Р.Е. Левина, „Основы теории и практики логопедии. под ред -М 1968-34с

⁸ Р.Е. Левина, „Основы теории и практики логопедии. под ред -М 1968-36с

o'zlashtirishdagi mavjud qiyinchiliklarni ko'rishimiz mumkin. Ushbu holatlarda yetakchi vosita nutqning artikulyar buzilishi deya ta'kidlanadi. Shu bilan birgalikda, kinetik yoki kinestetik apraksiya tufayli fonetik va fonemik tizimda orqada qolish holatlari ham namoyon bo'ladi. Aksariyat holatlarda alalik bolalar, tovushlarni to'liq idrok eta olmasligi sababli ibora va gaplarning ma'lum bir qismini tushunadilar va ularni semantik ya'ni to'liq ma'nosini to'la tushuna olmaslilari bizga ma'lumdir.

Fonematik idrokning rivojlanmaganligi bu ikkilamichi nuqson bo'lib asosan bog'langan nutqning yo'qligi holatida vujudga keladi. Faol so'z boyligi juda kam bo'lgan bolalarda yetarlicha passiv lug'atlar mavjud bo'lib, ular bir qarashda, nutqni tushunayotgandek ko'rinishi mumkin, ammo bog'langan nutqning murakkab ko'rinishlarini tushunishda ba'zi qiyinchiliklarga duch keladilar. Alalik bolalar grammatik shakllarni deyarli to'liq tushunmaslikdan tashqar leksik-grammatik strukturani tushunishda ham qiyinchiliklarga duch keladilar. Fonemik buzulishning yaqqol nomoyon bo'lishi tovushlarni idrok etish va takrorlashdagi buzilishlar, bolalarda so'zlar tarkibidagi tovushlar va ularning ketma-ket kelishi so'zlar va iboralar shakllanishini tuzishdagi, grammatik vositalardan foydalanishda yetarlicha kamchiliklar namoyon bo'ladi.

Alalik bolalar nutqini rivojlantirish jarayonida korreksion ish tizimini to'g'ri olib borilsa ma'lum bir ijobiy dinamikaga erishish mumkin. Ulardagi nutqiy faoliyatning darajasiga ko'ra bir holatdan ikkinchi holatga o'tishi orqali nutq shakllanadi. Bolalar logopedik korreksion ish tizimida ma'lum nutq malakalarini va ko'nikmalarini o'zlashtiradilar. Bu juda sekin sur'atlar bilan yuz beradi hamda rivojlanish jarayonida bolalarda kamchiliklar mavjud bo'lib, ular deyarli o'z-o'zidan kompensatsiya qilinmaydi va buni tuzatish bilan bartaraf murakkablashadi.

Aksariyat kasallik mavjud bolalarda alaliyaning barcha shakllariga xos bo'lgan umumiy nuqsonlar mavjud bo'lib, bularga so'zlarning ma'nolari tizimining shakllanmaganligi, grammatik tuzilish nuqsonlari, semantik nuqsonlarni misol qilib aytish mumkin. Motor alalik bolalarga hos bo'lgan nuqsonlar bilan bir qatorda uning o'ziga xos turli darajalariga bo'lgan belgilar ham aks etadi. Aynan shu kamchiliklar nutq rivojlanishining dastlabki bosqichlarida har doim ham aniqlab bo'lmaydigan buzilishlarning markazida turadi. Birinchi so'zlar kechroq paydo bo'ladi, ko'p hollarda bog'langan nutq faqat 5-6 yildan keyin shakllanishiga guvoh bo'lamiz. Bolalar bog'langan nutqda gaplarni birlashtira olmaydilar va ma'lum qiyinchiliklarga duch keladilar. Ularda mazmunga qarab gap tuzish uquvi shakllanmaganligini ko'rishimiz mumkin. Ularning nutqi tushunarsiz, ma'nodorlik jihatidan vaqt va sabab-oqibat aloqalari yetishmaydi. Ushbu bolalar muloqotning dialogik shaklidagi bir qator qiyinchiliklar bilan egallaganda ham bog'langan mustaqil nutqni, egallashda muammolarga duch keladilar. Ulardagi nutqning diaologik shakliga nisbatan monologik nutqi faolroq shakllangan bo'ladi. Bu esa boladan tovushlar

talaffuzi va fikrlash uchun muhim bo'lgan aqliy faoliyatning ma'lum darajada shakllanganligini yuzaga keltiradi. Bog'langan nutqni egallash uchun bolaning ichki nutqi yetarli rivojlangan bo'lishi, so'zlarni tanlash, ularni ma'lum tizimda aniqlash, nutqiy muloqot rejasini tuzishni talab etadi. Bog'langan nutq boladan nafaqat ichki balki tashqi nutqni bayon qilish motivatsiyadan boshlanadi, ichki nutq orqali tashqi nutq bayoni yuzaga keladi. Alalik bolalar nutqni shakllantirishning boshlang'ich bosqichlarida bog'langan nutqdan foydalanish muloqotga ehtiyojning yo'qligi kuzatiladi. Bu esa umumiy buzilishlar va nutqiy faollik bilan chambarchas bo'ladi.

Bolalar nutqning yo'qligi tufayli paralingvistik vositalardan, imo-ishora, mimika, pantomimika, intonatsiyani ishlatadilar. Bolalar ketma-ket keladigan rasmlar mazmuni bilan mantiqiy tanishtirishda qiyinaladilar. Ayrimlari rasmlarni to'g'ri ketma-ketlikda tahlay olmasalar, ayrimlarini to'g'ri ketma-ketlikdagi rasmlarni to'g'ri nomlashda muammoga duch keladilar. Bog'langan nutqning shakllanmaganligi ichki nutqiy rejalashtirishning yo'qligi tashqi nutqning noto'g'ri amalga oshirilishi bilan birga yuzga chiqadi. Bu holatda nutqiy bayon qilishning fragmenti buzilganligi va bundan tashqari bir tekisdagi ketma-ketlik buzilganligi, vaziyatning bir yoki bir nechta mantiqiy qatorlarining tushib qolishi, fikrlar tarqoqligi yuzaga keladi.

Ushbu bolalardagi predmetlarning fazoviy munosabatini ifodalovchi murakkab mantiqiy-grammatik konstruksiyalarni egallash bolaga katta qiyinchiliklarni yuzaga keltiradi. Bolalarda rasmlarga qarab hikoya tuzish voqealar ketma-ketligini ifodalashdagi buzulishlar aks etadi. Bolalar mavzuni yechib berish uchun muhim bo'lgan dalillarni tanlolmasdan, kerakli so'zlarni topa olmaydilar va ikkilamchi tavsilotlarga tayanib qolib, asosiy mazmuni anglolmaydilar. Bu holda, alalik bolalarda nutqning rivojlanmaganligi muloqot motivatsiyasining shakllanmaganligi bilan, faoliyatning turli komponentlari faolligini buzilishi bilan bir xilda kechadi. Agar bolalar bilan muntazam korreksion tizimda ish olib borilsa nutqiy imkoniyatlarning rivojlanishi, monologik bayon qilishning sabab-oqibat munosabatlarini egallash natijasida mustaqil nutq bir muncha to'g'rilanadi, lug'at boyligi ortadi va faollashadi, so'z va gaplarning tovush-bo'g'in tuzilishida o'sish kuzatilishini ko'rishimiz mumkin.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

1. Кудрякова Д.А., Моругина В.В., Исторический аспект изучения моторной алалии как речевого нарушения.: студенческий научный вестник.-2018-№ 3-6 <http://www.eduherald.ru/article>.
2. Р.Е Левина., Основы теории и практики логопедии.: под ред -М 1968-34с

